

İşin İçinde “İş” Var: Kapitalist İdeoloji ve Çalışma

Arif Arslan*

Özet

Kapitalist toplumun muazzam bir meta yığını toplumu olduğunu söylemek, onun muazzam bir çalışma toplumu olduğunu söylemek anlamına da gelir. Adam Smith'ten beri biliyoruz ki zenginliğin asıl yaratıcısı emektir. Değişim değerinin egemen olduğu kapitalizmde emeğin sahibi işçi, emek gücünü kapitaliste kullanım değeri metası olarak satar ve kapitalist, işçiye ödediği kullanım değerinden daha fazla ürettirerek yani işçiden çektiği artık değerle zenginleşebilir. O halde bütün kapitalist toplumda çalışma, hakim sınıfın kontrolünde ve yaşamın merkezindedir. Bu anlamda çalışmanın bir sömürü ve eşitsizlik ürettiği de aşikardır. Marksist teori, bu eşitsizlik ve sömürüyü kapitalizmdeki sınıf mücadelesine dahil olarak analiz eder. Kapitalist hakim sınıf, ekonomik ilişkileri yönetmesi yanında kendi çıkarlarına uygun doğrultuda bir düşünce ve kültür dünyası da inşa etmiştir. Bu inşaya kapitalist ideoloji diyoruz. Kapitalist ideolojinin söylemleri, mevcut toplumsal ilişkileri kaçınılmazmış gibi sunarak çalışanlara, mevcut ilişkileri kabullenmelerini salık vermekte ve çeşitli söylemsel stratejilerle meşrulaştırma, taslama, birleştirme, parçalama ve şeyleştirme mantığı tesis etmektedir. Bir piyasa ekonomisi olan kapitalizmin incelenmesinde sadece ekonomik ve yapısal boyuttan hareket etmek eksik kalacaktır. Kapitalizm incelenirken onun ideolojik dünyasının da deşifreyona ihtiyacı vardır. Bu makale, kapitalist ideolojinin söylemsel mantığını analiz etmeyi amaçlamıştır.

Abstract

Saying that capitalist society is a society of enormous mass of commodity also means it is a society of labor. As we all know from Adam Smith onwards, labor is the creator of wealth. In exchange-value dominated capitalism, worker as the owner of labor, sells his/her labor as a use-value commodity to a capitalist and the capitalist gets wealthier by making the the worker produce more, than the use-value which he/she pays to the worker. In other words, capitalist gets richer with the surplus-value which he/she sucks from the worker. So employment in all the capitalist society is under the control of ruling class and the center of life. In this sense, it is obvious that employment generates exploitation and inequality. Marxist theory, analyzes this exploitation and inequality with the help of class struggle in capitalism by being part of the struggle. The capitalist ruling class, in addition to managing economic relations, they also built a world of thought and culture in line with their interests. We call this construction the capitalist ideology. The discourses of capitalist ideology, offering the existing social relations to the workers as they are inevitable and recommending them to be accepted. With the help of various discursive strategies, they establish legitimizing, masquerading, combining, fragmentating and reificating logic. While studying capitalism as a market economy, taking only the economical and structural measures into account will make the research incomplete. During the studies of capitalism, unveiling the ideological world of capitalism is also a need. This article aims to analyze the discursive logic of capitalist ideology.

Anahtar kavramlar: İş ideolojileri, Rıza üretimi, Yeniden Üretim, İdeolojik strateji.

Keywords: Ideologies of work, Production of Consent, Reproduction, Ideologies strategy.

* Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme Yüksek Lisans Mezunlu

"Kapitalist üretimin gelişimi içinde, eğitimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları dolayısıyla bu üretim tarzının zorunluluklarını apaçık doğa yasalarıymış gibi gören bir işçi sınıfı oluşur." (K. Marx, Kapital).

Giriş

İçinde yaşadığımız kapitalizm yüksek düzeyde işbölümünün geliştiği organize ve kompleks bir toplum düzeyini göstermektedir. Yaşam gereksinimlerimizi elde edebilmek için başka insanların emeklerine fazlasıyla bağımlı durumdayız. Üstelik bu gereksinimlerin kullanım değerlerine dolaysız olarak da ulaşamıyoruz. Çünkü kapitalizmde değişim değerinin egemenliği söz konusudur. Bu egemenlik, kapitalizmin en küçük hücresi sayılan meta aracılığıyla mümkün olabilmektedir. İnsanların çoğu çalışarak başkalarının gereksinimini giderebilecek mal ve hizmet üretimine bir şekilde katılmakta ve emeğinin değerini metalara aktarmaktadır. Kullanım değeri de içeren bu metalar, mübadele edilmek üzere değişim değeriyle piyasa denen sahneye çıkıyor. Kendi emek gücünün kullanım değerini sattığı halde çalışanlar, yaşamak için ihtiyaç duyduklarını ancak değişim değeri üzerinden satın alabilmektedir. Aslında çok da karmaşık olmayan bu döngüye, çoklu ilişkilerin dahil olması yanında para gibi dolayım araçlarının da eklenmesi sarih olmayan bir düzenek ortaya çıkarıyor.

Kapitalist toplumun zenginliğinin görünüşü meta ise, metaların üreticileri de kapitalizmin en önemli unsurudur. O halde meta üreticilerinin üretilmesi ve yeniden üretilmesi kapitalizmin en hayati meselesidir. İşbölümünün yüksek düzeyde gelişkin olduğu bir toplumda üretimi yapacak olanların sisteme uyarlı, mevcut ilişkileri benimsemiş ve gereken işleri görebilme becerilerine sahip olması gerekir. Ayrıca daima üretim biçimlerinde yenilikler yaparak rekabet gücünü arttırmak zorunda olan kapitalist üretim tarzı, üretimi yapanları gereken becerilerle donatmak zorundadır; çalışanlar bu becerileri kendiliğinden geliştiremezler. Bilindiği gibi, kapitalizm iki temel sınıftan oluşur ve çıkarları dolayısıyla bu iki sınıf uzlaşmaz bir karşıtlık içinde mücadele sürdürürler. Her mücadele de açık ya da gizli çeşitli direniş olasılıklarını barındırır. Üretim araçlarının sahipleri olan kapitalistler mevcut ilişkileri korumak isterken tabi olanlar mevcuttaki kendi çıkarlarına karşı olanı dönüştürmeye çalışacaklar ve çıkarları açısından "iyi" olanı isteyeceklerdir. Kapitalistler, direniş olasılıklarının sürekliliği nedeniyle üretimi yapacak olanları iş piyasasıyla tehdit etmenin yanı sıra, olan biten her şeyin "doğal" olduğunu kabul

etmelerini sağlayacak akli üretmeye de yönelecektir. Dışsal zorlayıcı mekanizmaların maliyetinin yüksekliği ve sürekliliğinin imkansızlığı, kapitalistleri çalışanların uysallaşmasını sağlayacak aklın inşasına özel bir önem verilmesini gerektirmiştir.

Kendinden önceki üretim tarzlarından farklı olarak hayat bulduğu coğrafyada derinleşen ve yeni alanlar yaratabilen kapitalizm, ne yaparsa yapsın yapısal nitelikleri dolayısıyla krizlerden kaçamaz. Krizlerin etkileriye doğaldır ki üretim ve istihdam biçimini dönüştürecek, bu ilgiyle üretimde çalışacak olan geniş kesimlerin yaşamını da doğrudan etkileyecektir. 1970'lerde başlayan krizde yaşananlar bunu doğrular niteliktedir: Üretim süreçlerinin parçalanarak yeniden yapılandırılması ve hızlandırılması beraberinde istihdamda farklılaşmalar ortaya çıkarmıştır. Yapısal dönüşümler, bu yapılarla ilişki içinde olanların vasıflarında ve algılarında kaçınılmaz olarak karşılık bulur. Mülkiyet biçimindeki el değiştirmeler çalışan sınıfı genişletmiş; işçiler iş için birbirleriyle adeta yarışır hale gelmiştir. Önceki dönemlerde mücadaleyle kazanılan ve geliştirilen kimi haklar, gerilemiş, dayanışma ve örgütlenmeler parçalanmış, çalışma süresi/yoğunluğu artarak daha derin bir sömürü ortamı ortaya çıkmıştır. Esnek ve güvencesiz istihdam, alternatif geçim araçlarının yokluğu, işsizlik sorunu çalışanların kaygılarını arttırarak baskılara karşı direnme ve örgütlenme özgüvenini azaltmıştır. Çalışanların dayanışmasını sağlayabilecek sendika gibi örgütlenmelerin de bu sürece karşı-yöntemler geliştirememesi "güçsüzlük" duygusunun egemen olmasına neden olmuştur.

Peki, bütün bu ezilme ve sömürülmeye karşı çalışanların rıza göstermelerini nasıl açıklamalıyız? Bir açıklama tarzı olarak ideoloji teorilerinin bu noktada devreye girdiğini görüyoruz. İdeoloji teorisi, Marksizmin bir icadı olmasa da Marksizmde merkezi yere sahip bir kavramdır. Yaptığı toplumsal analizleri maddi süreçlerle ilişkilendirerek açıklayan Marksizm, sınıf ilişkilerinin düşünsel/söylemsel yönü üzerinde dururken kapitalizmde gerçeklik ile görünüşün aynı olmadığına dair vurgu yapmış ve farklı ideoloji modelleri ortaya koyabilmiştir. Bunlardan biri epistemolojik bir düzleme konumlanan "yanlış bilinç" modelidir; bu model, bilen bireyi, bireysel bilgiyi ya da hatayı vurgulamaktadır, hatalı alışkanlıklardan arındırılan bireysel aklın üstünlüğünü ön plana çıkardığı için çokça eleştirilmiştir: Bireysel öznenin bakış açısına sıkışmış olan "yanlış bilinç" olarak ideoloji, siyasal değişimin de akılcı iknaya dayandığı anlayışına kapı

açar (Jameson, 2015: 356). György Lukacs tarafından geliştirilen başka bir analizde, Marksist klasiklerde örtük olarak bulunan şeyleşme de ideoloji teorisi açısından önemli bir yerdedir. Şeyleşme, kapitalist sistemin bütünlüğünde insan ilişkilerinin şeylere ya da şeyler arasındaki ilişkilere dönüşümü durumudur ki, Karl Marx'ın Kapital adlı eserinde meta fetişizmi kavramı olarak mevcuttur. İdeoloji teorisiyle ilgili Marksizm içinde ya da dışında bir hayli tartışma olmuş ve farklı ideoloji modelleri ortaya konmuştur. Bu modelleri açmak ve tartışmak bu makalenin sınırlarını aştığı için biz, günümüz kapitalizminde çalışmanın rızasını sağlamak için kapitalist ideolojinin söyleminin mantığını deşifre etmeyi amaçladık ve toplumsal işlevi açısından ideolojilerin deşifreyonuna yönelik bir sınıf ideolojisi modelinden hareket ettik. Sınıf ideolojisi yaklaşımı, bu alana Marksizmin özgün bir katkısıdır.

Marksizm, sınıf mücadelesi görüşüne dayalı olarak sınıfların ideolojik ve kültürel olarak yalıtık olmayacağı iddiasındadır ve kapitalizm koşullarında uzlaşmaz iki temel sınıfın sürmekte olan mücadelesinde ideolojinin rolü üzerine düşünür. Hakim sınıf, üretimin sürekliliğini baskı aygıtlarıyla sağlama alamayacağına göre, kendi çıkarlarını hukuki, siyasi ve düşünsel alanlarda meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bu süreçte çeşitli anlamlar düzeneği inşa eden ideolojik söylemlerin, tahakküm ve tabiyet ilişkilerini nasıl yanılasmaya uğrattığı ancak deşifre niyetiyle ortaya çıkarılabilir. Bu ilgiyle bu makalenin nesnesini kapitalist ideoloji kavramıyla adlandırdık. Bu kavramın hareket noktası, maddi üretim sürecinin yönetici gücünün, egemen bilinç üzerinde bir etkisi olduğunu varsaymaktır:

Egemen sınıfın düşünceleri, her çağda egemen düşüncelerdir: Yani, toplumun maddi egemen gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen fikri güçtür. (...) Egemen düşünceler, egemen maddi ilişkilerin fikri ifadesinden, düşünceler halinde kavranan egemen maddi ilişkilerden, yani o bir sınıfı egemen sınıf yapan ilişkilerden başka bir şey değildir; yani, onun egemenliğinin düşünceleridir.” (Marx ve Engels, 2013: 52).

Makale, çalışmanın tarihsel dönüşümü, kapitalizmde yaşamın merkezine oturması, çalışma organizasyonlarındaki dönüşümler ve bunların ideolojik ilgilere değindikten sonra, çalışanlar üzerinde etki kurmak üzere tesis edilen ideolojik söylem stratejilerini sınıflandırarak örnekleme amacındadır.

I. Çalışma ve Kapitalist İdeoloji

Çalışma kavramı sözlükte, “bir şeyi öğrenmek veya bir şey meydana getirmek için vaktini ve gücünü verme, sürekli emek sarf etme” (Ayverdi ve Topaloğlu, 2007:195) olarak tanımlanır ve emek, iş gibi kelimelerle eş/yakın anlamlı olarak kullanılır. “Çalışma”nın anlamdaşı olarak kullanılan “emek” kelimesinin etimolojik kökeninin “zahmet”e, “eziyet”e dayanması çalışma etkinliğinin içeriğini ifade açısından dikkat çekicidir. Marx (2011a:181-186), emeği insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi ilişkileri düzenlediği ve denetlediği bir süreç olarak görmüştür. Emek sürecinin öğeleri olarak da (1) işin kendisini, (2) işin nesnesini (3) işin araçlarına vurgu yapmıştır. Hannah Arendt'e göre ise emek, iş ve eylem olarak üç temel insani etkinlik söz konusudur; o, bu üç etkinliği *vita activa* terimiyle ifade eder. Emeği, hayati zorunluluklara bağlı, insan bedeninin biyolojik yaşam sürecine karşılık gelen bir etkinlik olarak, emek harcama/çalışma durumuna ise hayatın kendisi olarak bakmıştır. Ona göre iş zamanın akıp gitmesine karşı, ölümlülüğün getirdiği boşluğu aşma etkinliğidir: “Emek sadece bireysel sürekliliği değil, türün hayatını da garanti eder. İş ve işin ürünü olan insan eseri dünya; ölümlü hayatın beyhudeliğine ve insani zamanın düzlemine boydan boya kestiğini düşünerek doğal ve yapay, kamusal ve özel, vb. ayrımların gereksiz olduğunu; çünkü toplumsal yapıların sabit, sona uçarılığına bir kalıcılık ve süreklilik kazandırır.” (Arendt: 2009:35). Görülen o ki bu bakışta emek zorunlulukla, iş/çalışma ise yapaylıkla ilişkili olarak sınıflandırılıyor.

Tarihsel sürece bakıldığında çalışma merkezli bir kültürün başat hale gelmesi kapitalizmin gelişimi ile ilgilidir. Çalışma Antik Yunan'da ve Roma'da insanların çoğunluğunun burun kıvırdığı, sadece kölelere reva görülen bir etkinlikti. Ortaçağın sonlarında Augustinus insan çalışması ile Tanrı'nın yaratma faaliyetini, benzeştirerek yeni bir çalışma anlayışının teorik zeminini ortaya koymuş ve kilisenin genişleyen arazilerinde iş gücü ihtiyacı karşılamaya yönelik bir tutumla, tembelliği ruhun düşmanı olarak kabul edip rahiplerin belli saatlerde manastır arazilerinde kol emeğiyle çalışması gerektiğini söylemiştir (Meda, 2004:54). Yeniçağda kapitalizmin gelişmesiyle beraber çalışma, toplumun her katmanına yayılmış, herkes için olağan ödevlerden biri haline gelmişti. Politik iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith, Milletlerin Zenginliği (1776) adlı kitabının giriş bölümünde emeğe geniş bir yer ayırarak insan emeğini

politik iktisadın merkezine yerleştirmiş oldu. Smith, doğru örgütlenmiş insan emeğinin misliyle değer yarattığını iddia edip detaylandığında, çalışma artık, zenginlik artışının asıl kaynağı olarak kabul edilmişti: "...emek bütün malların değişim değerinin gerçek ölçüsüdür. (...) Emek, her şeyin ilk pahası, yani asıl satın alma bedeli olarak ödenmiş akçesidir. Kökeninde bütün dünya zenginlikleri, altın veya gümüşle değil, emekle satın alınmıştır." (Smith: 2011: 31-2). Emeğin önemi Adam Smith tarafından ortaya konmuş olsa da emek sahiplerinin sosyal pozisyonunda herhangi bir olumlanma söz konusu değildir; aksine Smith'in soyutlamasında emek, somut niteliklerinden koparılmış ve iktisadi bir kategori düzeyinde kalmıştır. Bu sınırlılıkta emeğin somut halleri görünmezleşmiş, emek alınıp satılan bir meta olarak kabul görmüştür. Böyle bir konum ise onun ücret ile karşılığının ödenileceği düşüncesine dayanmaktadır. Kapitalist tarafından alınan, işçi tarafından satılan emek değil, emek gücü olduğunu ise henüz görülememiştir; bu, daha sonra Karl Marx tarafından ortaya konacaktır.

Çalışmanın karşılığının ücret olarak ödendiği düşüncesi, kapitalist ideolojinin meşruiyet ürettiği kritik bir noktadır ve bu eşitleyici akıl, çalışma sürecinin yönetimini kapitaliste vermenin hukuki dayanağı olmaktadır. Çünkü görünüşte işçi, kendine ait olan belli bir emek zamanını, belli bir ücret karşılığında kapitaliste satmıştır. Burjuva liberalizminin "özerk birey" fikrine dayanan bu mübadele anlayışı fikri temellerini ilk önce John Locke'ta bulur. Locke'a göre, her birey kendi bedeni üzerinde tasarrufa sahiptir: "Herkesin, kendi kişiliği üzerinde özel bir hakkı vardır. (...) Bedenin emeği ve ellerinin eseri onun kendi malıdır diyebiliriz. (...) İnsan, mallara sahip olma hakkını çalışmayla, mal edinmek için girdiği zahmetle elde eder" (Meda, 2004: 70). Bu düşünceler emek gücünün, satılıp alınabilecek bir meta haline gelmesinin hukuki zeminin kurar. Daha önce belirttiğimiz gibi insanın emek gücünün bir meta olduğuna ilk önemli vurguyu yapan Marx'tır. Marx'ın çalışmayla ilgili vurguladığı şey, çalışmanın kendine özgü bir üretkenliğinin bulunmasıdır ki bu üretkenlik kendi geçimini sağladığı ve yaşamını ürettiği halde, tükenmeyen, tersine kendi yeniden üretimi için gerekli koşulları üretmiş olan "güç"tür: "emek gücü"dür. Marx, kapitalistin, işçilerin emeklerini satın alıyor gibi görüldüğünü ama bunun ancak görünüşte böyle olduğunu, gerçekte ise para ödeyerek satın aldığı emek gücü olduğunu gösterir (2008:27). Emek gücü, meta olmaması gereken bir "meta"dır ve kapitalist bunu, kar üretirmek için satın

alırken; emek gücü sahibi bunu yaşamak için satmak zorunda kalmaktadır.

Kapitalist üretim tarzı, alet ve insan faktörünü kapsayan üretici güçler yanında, üretime dahil olan ilişkileri de içerir. Üretim tarzı kavramı, üretim ile kültürel ilişkiler arasındaki ilişkiyi bütünleyen bir kavramdır. Kapitalist üretim tarzının özgüllüğü, üretim araçlarının meta haline gelmesine, daha da önemlisi üretimi yapacak olanların insanların geçim araçlarından koparılmış olmasına dayanır. Kar amacı güden kapitalist ile geçimini sürdürmek zorunda olan ücretli emek bir araya gelerek belirli ilişkiler yaratır ve bu ilişkiler de kapitalist sistemin işleyişini biçimlendirir. Üretim araçlarının sahipleri kurulmuş olan bu ilişkileri, istikrarlı halde tutmanın aracı olarak çeşitli kurumsal dolayimler oluşturmuştur. Bu kurumsal aktörlerin en önemlisi de elbette ki devlettir; devletin düzenleyici müdahillliği, onun çıkarlar üstü bir yapı addedilmesi ile karşılık bulur. Devlete atfedilen bu sınıflar üstü konum, ideolojik bir akıl olarak düzenleyici müdahillğin hukuki zeminini teşkil eder:

Kapitalizmin bir toplumsal sistem olarak kendini yeniden üretme süreci, bu süreçte iktisat, siyaset, kültür gibi farklı fakat birbiriyle içsel bağlantıları olan ve bu anlamda birbirini besleyen düzeylerde devreye giren/sokulan mekanizmalar aracılığıyla mümkün olmaktadır. Kapitalizmin eşitsizliklere, farklılıklara ve dolayısıyla her düzeyde güç ilişkilerine dayalı hiyerarşik yapılanması bu yolla gözden uzak tutulabilmektedir (Türkay, 2009: 56).

Kapitalist sistemde ürünler meta biçimini alır ve metada nesnelleşmiş olan emek, somut emeğin tüm hallerinden soyutlanmış olarak ortaya konmuş olur. Bu soyutlamanın kendisi emeğin özgül niteliğini gizler. Bu bakımdan kapitalist ideoloji, meta biçimiyle maddi olarak ilişkilidir. Metalar birbirleriyle belli niceliksel oranlarda değiştirildiğine göre, belli miktarda emeği içeriyorlar demektir. Meta sahipleri, bunları mübadele etmek üzere piyasaya sunarlar ve yaptıkları satıştan kar "elde ediyor" görünürler. Aslında üretim sırasında metalara aktarılmış olan artı değer, karın asıl kaynağı olduğu halde, kar dolaşım sırasında piyasadaki satış işlemiyle ortaya çıkmış gibi görünür. Marx'ın fetişizm olarak adlandırdığı ve kapitalizmin tümünü kapsayan bu durumun formu, değer taşıyıcısı olan metadır. Meta, içinde taşıdığı kapitalist toplumsal ilişkileri gizleyen en basit ve en genel örnektir:

Meta biçiminin esrarlı bir şey oluşunun nedeni, basitçe, insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri ola-

rak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir. Emek ürünlerinin metalar, yani duysal olarak algılanamaz ya da toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni işte budur (Marx, 2011a: 82).

Bu ilişki üreticilere ve daha geniş kapsamda topluma bambaşka gözüktür. Fırıncıyla ayakkabıcı arasındaki toplumsal ilişki ekmek ve ayakkabıda cisimleşmiş emek olarak değil, bunların birbiriyle değiştirilme-lerindeki oran olarak görünür. Metalar arasındaki ilişki, üreticiler arasındaki ilişkiyi gizlemektedir. İnsanlar arası ilişkilerin böyle gizemli kalabilmesinin nedeni de mübadelenin parasal ölçütlerle gerçekleşiyor oluşudur. Bu yüzden ücret önemli bir yanıtıcı durumdadır. Kapitalist ideoloji salt düşünceler, etik ya da metafizik görüşler olarak anlaşılacak yerine her zaman işte bu ekonomik kategorilerle ilişki içinde ele alınmalıdır. Marx, Kapital'de şeylerin özünde bulunan gerçeklikle, insanların onları kavraması arasında bir kopma söz konusu olduğundan söz etmiştir. İdeolojide bir çarpıklık söz konusuysa, bunun nedeni insan algısındaki ya da anlamlandırmasındaki yanılğı değil; toplumsal gerçekliktir. Bilinçteki çarpık imgeler, toplumsal gerçekliğin çarpık oluşundan kaynaklanır. Kapitalist ideoloji ancak kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı olarak ele alınırsa net olarak deşifre edilebilir. Kapitalizmdeki meta üretiminin koşulları, ideolojinin ortaya çıkışı açısından da açıklayıcı olacaktır:

... üretim tarzı, yalnızca bireylerin fiziksel varlığının yeniden üretimi olarak görülmemelidir. O şimdiden, daha çok, bu bireylerin gerçekleştirdiği belirli bir faaliyet biçimi, hayatlarını ifade etmenin belirli bir biçimi, belirli bir yaşam tarzıdır. Bireylerin hayatlarını ortaya koyuş tarzı, onların ne olduklarını da ortaya koyar. Dolayısıyla, onların ne oldukları üretimleriyle -ne ürettikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de- örtüşür. Bu nedenle bireylerin ne oldukları, onların maddi üretim koşullarına bağlıdır (Marx-Engels, 2013: 30).

Maddi koşullar ile insan bilinci arasındaki tarihsel örtüşmeyi vurgulayan Marx, tarihin ve toplumsal gelişimin en iyi zihinlerin bile gerçekliğe nüfuz etme kapasitesini nasıl sınırlandırdığını Aristoteles ve klasik iktisatçılar hakkında yaptığı yorumlarda değinir. Yaşam koşulları ile bilincin gelişimi arasındaki ilişkiye değinen Ernst Cassirer, insanın kendi yaşamının koşullarını benimsemekten başka bir şey yapamadığını ve fiziksel evrende olduğu kadar simgesel evrende de

yaşadığını belirterek dili, mitosu, sanatı ve dini bu evrenin parçaları sayar. Ona göre simgesellik genel olarak gündelik hayatta daha çok dilsel kullanımlara sızmış veya eklemelenmiş anlamlardır (1997:41). Marksist ekolün sürdürücülerinden Göran Therborn da, bilincin büyük ölçüde simgesel dil kodlarıyla işlev gördüğünü kabul ederek ideoloji kavrayışının, verili bir toplumun söylemlerini ve kurumlaşmış düşünce sistemlerini hem toplumsal aktörlerin "bilinç"ini hem günlük nosyon ve "deneyim"leri hem entelektüel öğretileri içerdiğini belirtir (2008:12). Ona göre bilinç ile toplumsal pratikler bir ilişkisellik içindedir ve bir düşüncenin ideolojik olması için toplumsal ilişkilerden kaynaklanan çelişkileri görmeyi engelleyen bir niteliğe sahip olması gerekir. İdeolojik olan düşünce her türlü çelişkiyi bilinçten gizleyecek, bilinci yanılsamaya uğratacaktır. İdeolojik düşünceler, toplumsal pratikteki çelişkileri gizlediği gibi öznelere, egemen maddi ilişkilerle özdeşleşmiş hale getirerek egemen grupların çıkarına hizmet edecektir: "Verili bir toplumda ideolojilerin nasıl iş gördüğünü anlamak için her şeyden önce, onları mal-mülk veya metinler olarak değil, ama süregiden toplumsal süreçler olarak görmemiz gerekir." (Therborn, 2008:89). Therborn'a göre (2008:105-108), ideolojik egemenlik altı farklı duygu biçiminde karşılık bulur: (1) Uzlaşma: İnsan yaşamının merkezindeki kimi olgular onların temel yönelimlerini belirler. Aile, cinsel yaşam, tüketim, boş zaman gibi ilgilerin kısmi düzeyde bile olsa hayatın parçası olarak var olması, insanların olumsuzlukları görmezden gelmelerine neden olur. Uzlaşma, en yaygın kabullenme biçimidir. Mevcut olanaklara sürekli vurgu yapılırken alternatifler karanlıkta tutulur. (2) Kaçınılmazlık: Herhangi bir alternatifin bilinmeyişi dolayısıyla mevcut olana razı gelinir. Toplumsal değişimlerin çok kolay olmayacağı düşüncesi, beraberrinde umursamazlık tavrını doğurur ve "vermeyince mabut, neylesin Mahmut" ifadesinde karşılık bulur. (3) Temsil Duygusu: Yöneticilerin temsilciliği, yöneticilerin ve yönetilenlerin aynı dünyaya ait görüldükleri bir benzerlik algısı üzerine temellenir. Bireylerle yöneticilerin amaçları ve çıkarları "örtüştürülerek" bireylerin yönetici iktidara yabancılaşması, uzaklaşması da önlenmeye çalışılır. İdeoloji, bu yönüyle, farklılıkların görünür olmaya başladığı modern toplum için yaşamsal bir kaynak olarak işlemektedir. (4) Saygı: Mevcut yöneticilerin niteliklerinin olumlanmasıyla ilişkili bir tutumdur. Modern toplumlarda "karizmatik lider" olgusu bu duyguya karşılık gelir. (5) Korku: Bir duygu olarak korku, en başta zor gücünün kulla-

nımı karşısında oluşa da ölüm, açlık gibi "olası" durumların başa gelmesinin istenmemesinden dolayı hissedilen bir duygudur. (6) Boyun Eğme: Korku gibi, neyin olanaklı olduğuna ilişkin olarak oluşur boyun eğme. Derinliğine bir kötümserlik duygusunun öne çıkışı, çoğu kez de alternatiflerin pratik olarak olanaksızlığına ilişkin düşüncelerden kaynaklı olarak "çaresizlik" yönelimli bir itaatin söz konusu olmasıdır. Boyun eğme, bir değişim için güçlerin yetersiz olduğu; alternatif bir toplumun olamayacağı önermelerinin benimsenmiş olmasından kaynaklanır.

II. İdeolojik Stratejiler

Meşrulaştırma

Bütünlüklü bir ilişkiler seti olarak kapitalizmde, yeniden üretimin koşullarından biri mevcut ilişkilerin üyelerince kabullenilmesidir. Söylemsel düzeyde çeşitli ussallaştırma, evrenselleştirme ve öyküleme stratejileriyle sağlanmaya çalışılan meşrulaştırma, elbette somut olgularda karşılık bulmadan gerçekleşmez. Bununla birlikte her stratejik söylem bir yönlevhası işlevi görerek üyelerin algısında belli şekillenmelere yol açmaktadır. Yöneten sınıf kendine yakın inanç ve değerleri ussallaştırarak belirli bir kitleyi, bu değerlerin desteklenmeye değer olduğuna ikna etmeye çalışır. Mevcut ilişkiler makul addedilerek desteklenmelidir ki yeniden üretim süreci "sağlıklı" olarak devam etsin. Mevcut sürecin çelişkileri sözde eşitler arası hukuka indirgenerek güç ilişkilerinin etkileri de perdelenmiş olur. Devletin işçileri korumak için müdahil olduğu asgari ücret düzeyinin belirlenme biçiminin bu perdelemeyi açıkça gösterdiğini söyleyebiliriz. Beşi devlet, beşi işçi ve beşi işveren temsilcilerinden olmak üzere on beş üyeden oluşan bir komisyon tarafından tespit edilen asgari ücret, tarafların eşit katılımıyla belirleniyormuş gibi gözükür. Oysa sınıflar üstü bir konumda tanımlanan devletin üyeleri, en azından şimdiye kadar, komisyonda işçilerin taleplerine karşı işverenleri korumaktan yana tavır ortaya koymuştur. Kapitalist meşrulaştırmanın en önemli aracı olarak kullanılan devletin, asli konumunun hiç de tanımlandığı gibi olmadığı uygulamalarından ortaya çıkmaktadır:

Devlet aygıtı sınıflara içkin "çelişkili ilişki"yi sözümlerine eşit ve hür bireyler arasındaki hukuki ilişkiye indirgemekte ve böylece kurduğu politik illüzyonla kendisini yeniden üretmekte; öte yandan da kendisini bu sınıfsal özlerinden yalıtılmış failerin birliğinin temsilcisi olarak tasvir etmektedir. Bura-

da kapitalist devlet, sistematik bir biçimde, politik kurumları düzeyinde, sınıfsal niteliğini maskeleymektedir. O halde devlet, sınıf hegemonyasıyla yönetilen bir devlettir ve birleştirici işlevi aracılığıyla burjuva sınıfının politik çıkarlarını "genel çıkar" olarak resmeder. Bu durum onun politik bütünlüğünü sağlarken, egemen olunan sınıfların bir araya gelmesini önleyerek amorf halde tutar (Öğütler ve Çeğin, 2010: 75).

Belli bir kesimin çıkarına hizmet eden düzenlemeler herkesin çıkarına hizmet ediyormuş gibi gösterilerek ücretli çalışma, toplumun büyük bir kesimi için "olağan iyi" bir faaliyet olarak lanse edilir. Sermaye sahipleri, temsilcileri çalışanları "istikrar", "düzen", "adillik", "müreffeh toplum", "ileri toplum" olma gibi söylemlerle özdeşleşmeye çağırır. Düşünsel hegemonya hakim sınıfların çıkarını ortak çıkar olarak kodladığı gibi hukuki düzenlemeler de bu doğrultuda yapılır. Çalışma ile ilgili kanunlar tarafları, eşit addederek yükümlülükleri ile tanımlar ve bu yükümlülükler iş mahkum bir işçi üretmiş olur. İş sözleşmesinin gösterdiği en önemli durum, işçi ile kapitalist arasındaki bağımlılık ilişkisini yaratmasıdır. Zira işçi, sözleşmeyi kabullenerek işverenin otoritesini, onun denetimi altına girmeyi, vereceği emir ve talimatlara göre iş görmeyi kabul etmiş sayılır. İşçi emek gücünü, ücret karşılığında kapitaliste satmış olduğu için bu bağımlılığı ve tahakkümü sürdürmek zorunda bırakılır. Burada ücretin, mübadeleyi eşitler arasında gerçekleştirdiği yanılısaması söz konusu olmaktadır:

...ücretli emek söz konusu olduğunda, (...) karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. (...) ücretli işçinin karşılığını almadan harcadığı emek para ilişkisi ile gözlerden saklanır. Emek gücünün değerinin ve fiyatının ücret biçimine veya bizzat emeğin değerine ve fiyatına dönüşmesinin ne kadar belirleyici bir önem taşıdığı böylece anlaşılabilir oluyor. Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemleştirilmeleri, bütün özgürlük yanılısamları, bayağı iktisadın bütün özürücü laf ebelikleri, gerçek ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşıtını gösteren bu görünüm biçimine dayanır (Marx, 2011a: 518).

Bir meşrulaştırma taktiği olarak evrenselleştirme, "anca beraber kanca beraber", "aynı geminin yolcularıyız" gibi söylemlerle hem mevcudun sürekliliğine hem de ortak bir kaderi paylaşıyormuş izlenimi yaratmayı amaçlar. 2008 krizi sürecinde, ücretlerin bastırılması ve krizin fırsata çevrilmek istenmesi dolayısıyla Türkiye'deki işveren temsilcilerinin sıkça

çalışanların kıdem tazminatının varlığından şikayet ettikleri gözlenmiştir. İşveren sendikası TİSK, odalar birliği TOBB ve işadamları derneği TUSİAD'ın ortak raporunda yer alan aşağıdaki ifadeler, daha sonra açıklanacak olan Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nde (UİB) karşılık bulması ilgi çekicidir:

Ücret dışı işgücü maliyetlerinin azaltılmasında OECD ortalaması hedeflenmeli ve takvimli bir program ilan edilmelidir. İşçi alma ve çıkarma maliyetlerinin ve bürokratik işlemlerinin fazlalığı da işverenleri zora sokmakta, esnek çalışma şekillerinin uygulanmasını engellemektedir. Bu itibarla en kısa sürede kıdem tazminatı konusunun gündeme getirilerek, işletmeler üzerindeki yükün hafifletilmesi gerekmektedir (Çelik, 2012: 14).

Toplumsal ilişkilerin yansıtılması bakımından önemi büyük olan öykülemeler, toplumsal süreçleri yeniden şekillendirip basitleştirerek hafıza yaratmaya daha uygun hale getirir. Öykülemeler neden sonuç bağlantısını kısaltarak kişileri, olgularla daha kolay ilişkiye sokar ve dinleyenleri kişisel pay çıkarmaya yöneltir. Öyküleme geçmiş ile şimdi arasında bir bütünlük inşa ederek, şimdiki zamanı önemli bir geleceğin parçası olarak ele alır. Aynı zamanda toplumsal çatışmaları, farklılıkları görünmez kılarak yekpare bir model tahayyül edilmesini sağlar. Mevcut egemenliği onaylayarak gücün kullanılmasını haklı çıkarmaya yönelik bir kurgu sunulur; Kuzgun ile Koyun masalında Kuzgun, uzun yaşamasının sırrını koyuna, "Yüksekten bakırım korumasız olanlara, boyun eğirim güçlülere. Kimin tepesine bineceğimi, kime yaltaklanacağımı bilirim." diyerek tabiyet ilişkilerini kabullenmenin avantajlarını sayıp döker. Öykülemeye en sık başvuru dinsel ideolojilerde görülür. Dinsel ideolojiler toplumsal değerlerin duygusal bir etkiyle kabul edildiği bir muhayyile sunar. Sunulan duygusallık halleri insanların dünyayı anlamlandırmasında, hareketlerini yönlendirmede önemli bir etken olarak işlev görebilir. Din, gündelik hayatın işleyişinde son derece etkin olan bir kurumdur ve insanların gündelik meselelere ilişkin tutumlarında hangi davranışları sergilemeleri gerektiği konusunda yönlendiricidir. Türkiye'de toplumsal grup aidiyeti oluşumunda ideolojik aygıt olarak aile, din ve millet anlayışları ön sırada gelmektedir (White, 1999: 27). Dinsel ideoloji, "...kişileri, gelecek yerine geçmişe ya da sınıf ilişkilerini gizleyen imge ve fikirlere yönlendirerek ve müşterek toplumsal değişim uğraşlarına gölge düşürerek mevcut sınıf tahakkümü ilişkilerini muhafaza etmeye yarayan bir temsiller sistemi" (Thompson, 2013:55)

olarak kapitalist ideolojiyle ilişkilidir. Dinler ağırlıklı olarak kapitalizm öncesi hayat tarzına uygun ilkelere ve ritüellere sahip olmalarına karşın kapitalizme eklenebilmişlerdir: "Tarihsel bir sistem olan kapitalizm, kendi içinde hüküm süren güç ilişkilerine bağlı olarak yalnız Batılı değerleri değil, Batılı olmayan değerleri de kendi gereklilikleri yönünde manipüle edecek esnekliğe sahiptir." (Türkay, 2009: 60). Kapitalizmle din arasındaki ilişkiyi inceleyen Max Weber, işçi sınıfının iş disiplininin oluşmasında, dışsal zorlamaya gerek kalmadan çalışanın tüm enerjisini işe kanalize etmesinde dinin içsel bir zorlama oluşturduğunu iddia etmiştir (Weber, 2010:31,41,48). Türkiye'de kapitalist çalışma kültürü ile din arasındaki ilişki ancak son yıllarda araştırmalara konu olabilmıştır.

İslam dininin günlük hayatı kuşatıcı hükümleri cinsel göreneklerden, ekonomik etkinliklere, devlet işlerine, giyim kuşama, bilime ve sanata, doğuma ve ölüme dair emredici normatif düzenlemeler içerir (Yavuz, 2012: 111). Bu ilgiyle İslami kültürde, çalışma tutumlarını şekillendirmede son derece etkili olduğu, çalışmanın yüceltilerek ibadet konumuna yükseltilmesi, çalışma disiplininin önemsenmesi, çalışmanın mutluluk kaynağı olarak görülmesi ve iç huzuru sağlayan bir faaliyet olarak tavsiye edilmesi söz konusudur. Sefer Yavuz, dinsel zihniyetin, başarıyı hedefleyen "iş yönelimli-çileci çalışma tutumu" ve "mistik yönelimli-teslimiyetçi çalışma tutumu" oluşumunda belirgin bir etkisi olduğunu anket bulgularına dayanarak ortaya koymuştur (2012: 119-124). İşini hakkıyla yapma ve helal kazanç elde etme anlayışı öne çıkarılarak patronların uyguladığı çalışma disiplinine mümkün olduğunca riayet edilmesi telkin edilir. Dünyevi ibadet ile çalışma arasında bir paralellik kurularak işçinin kaytarmamasına yönelik uyarılar yapılır. İbadet nasıl ki sevap kazancı için Allah'a karşı bir ödev ise çalışma da iyi insan olmak için ve aldığı parayı hak etmek için disiplinli olarak yapılması gerekli bir şey olarak görülür. Her türlü çalışma ve gayretin ahrette ödüllendirileceği inancı, teşvik edici ve gayretlendirici bir motivasyon yaratmaktadır. Özellikle yüz yüze çalışma ilişkilerinde tevekkül düşüncesinin, dindar işçilerin çalışma sürecine katılımda yönlendirici olduğu ve olumsuz birçok durumu sineye çekme tutumu yarattığı söylenebilir. Tevekkül, insanı çalışma konusunda harekete geçiren ve ümitsizliğe düşmekten kurtaran bir değer olarak benimsenir. İslam'da insan, tevekkül inancıyla çalışmaya teşvik edilir; çünkü İslam'ın Allah'ı; çalışana, emeğinin karşılığını mutlaka veren bir güç ve adalet sahibi olarak kabul edilir (Kılıç, 2013:

134-5). Neoliberal politikalara uygun olarak, dini cemaatler arasındaki ilişki ağları, kapitalizmin yeniden üretiminde ve emekçilerin kontrol aracı olarak kullanılmaktadır. Dini değerlere bağlı olarak örgütlenen cemaatler, neoliberal birikim rejimini meşru kılan hegemonyanın yenileme araçlarından biri olarak görülebilir (Durak, 2011: 26-27). Dinsel ideoloji, kapitalistler açısından emek denetiminin sağlanmasında kullanışlı bir stratejik araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taslama

Yönetenler açısından tahakküm ilişkilerin aheniyeti makbul bir tercih değildir; bu nedenle mevcut ilişkilerin dikkatlerden saklanmasına özen gösterilir. Toplumsal ilişkilerin sahip olmadığı kimi ilgilerle ifade edilmesi taslama mantığında karşılık bulur. Taslama yerinden etme, yakıştırma ve mecazileştirme gibi söylemsel stratejilerde tezahür eder. Taslama mantığı tamamen dilin büyüsel etkisine sığınarak kendini işleme sokar. Marx, insanları hayatlarının gerçek koşullarını tanımaktan alıkoyan bir şey olarak dilin önemine değinmiştir: "...şimdiye dek hiç olmamışı var etmekle uğraşılıyor görüldükleri esnada (...) geçmişten ruhları yardıma çağırır, onların adlarına, sloganlarına, kıyafetlerine sarılır, dünya tarihinin yeni sahnesinde bu eskilerde hürmet edilen kılıklara bürünür ve bu ödünç dille oynamaya çalışırlar." (Marx, 2011b: 30). Dil, gerçekliği aktardığı ve paylaştığı kadar sembolik doğasının niteliği olarak toplumsal olguları katılaştıran bir boyuta da sahiptir. Günlük bir gazetede "Koç ailesi 90 bin kişiye ekmek veriyor." ifadesi ile "Koç ailesi 90 bin işçi çalıştırıyor." ifadesi arasında bir anlamlandırma farkı kurulur. Paternalist iş ilişkilerinde sıkça görüldüğü gibi işveren, "patron baba", "işçi dostu" denilerek yüceltilmektedir. Cambaza bak taktığı olarak bilinen yerinden etme mantığı, başka durumlar için kullanılan çeşitli atıflar, olumlu ya da olumsuz çağrışımları söz konusu kişi ya da durum için kullanılır. İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Erdal Bahçivan, 22 Kasım 2013 tarihli İSO Meclis Toplantısı'nda, "OECD ülkeleri içinde en yüksek kıdem tazminatının öndüğü ülke Türkiye'dir. Kıdem tazminatı; işgücü piyasası katılımının temel nedenlerinden biridir. İşgücü piyasamızın katılımı, işsizlik sorununun daha da ağırlaşmasına neden olmaktadır." (T24, 2013) ifadeleriyle daha kötü örneklerle karşılaştırma yaparak yeni kısıtlamalara razı olma çağrısı yapmaktadır. İşverenlerin çalışma hayatının düzenlenmesiyle ilgili kendi taleplerini toplumsal bir sorunla, işsizlik sorunuyla, ilişkilendi-

rerek makulleştirme çabası söz konusudur. Doğanın metalaştırılması "sürdürülebilir ve kapsayıcı kalkınma", "yeşil büyüme", "temiz suya erişim" gibi büyümlü ifadeler olumsuz birçok durumu yakıştırmayla kabul edilebilir bir halde sunma çabasıdır. Taşeron şirketlerin birçoğu, tabelasında taşeron yerine "iş danışmanlığı" unvanını tercih etmektedir. Çalışma verimliliğini arttırma amaçlı Kalite Çemberleri uygulamalarında "fırtına", "özveri", "atılğan" gibi adlarla işe güdülenme sağlanmaya çalışılır. İşveren örgütleri kıdem tazminatlarının kaldırılması talebini, "istihdamı arttırmak" ifadeleriyle manipüle etmektedir. Ucuz işgücü talebini "uluslararası işbölümü hiyerarşisinde bir ülkenin yerini yukarılara çıkarabilme", "inovasyona dayalı verimlilik" gibi ifadeler incelikli bir şekilde kapitalist üretimin mantığına uygun olarak üretilmekte ya da yeniden üretilmektedir.

Birleştirme

Kapitalist toplumda insan unsurunun şekillendirilmesinde eğitimin işlevi yadsınamaz. Eğitim kurumları, medya vb. araçlarla benzer yetilere, alışkanlıklara, tutumlara ve ilgilere sahip bir öznelerin oluşturulması üzerine çılgır açıcı çalışmalar da yapılmıştır. Muhtelif dilsel ve kültürel farklılaşmalar devlet organizasyonunun müdahaleleriyle standartlaşır. Milli nosyonlar, marşlar, bayraklar, armalar gibi ulusal bütünlüğü temsil eden semboller günlük hayatın sevkياتına dahil olan ideolojik unsurlardır. Toplumsallığın temel kurumlarından biri olan aile, sömürü ilişkilerinin hafifletilmesi beraberinde toplumsal dayanışma ilişkilerinde de kurucu bir rol üstlenir. Özellikle de küçük meta üretiminin yaygın olduğu kapitalist toplumlarda, emek sömürüsünü perdeleyen bir işleve sahiptir aile. Emegin aile içindeki ilişkileri model olarak ideoloji aracılığıyla toplumsal bir kimlik olarak kurulması, aile dışındaki ekonomik davranışı da belirler (White, 1999: 127). Kapitalizmde maliyeti düşürmenin bir gayesi olarak geleneksel bağlılıkların korunması tercih edilir bir durumdur. Bu konuda yapılan bir saha çalışmasında şu tespitler yer alıyor:

Türk halkı (...) kendilerini büyük bir ailenin (ya da ataerki aile modeline göre yapılanmış bir grubun) yerini bilen üyeleri olarak görüyorlar. Patriyark onların maddi yeniden üretimlerini sağlayamazsa, diğer aile üyeleri birlikte çalışır, günden güne hayatta kalabilmek için emeklerini ve varlıklarını birleştirirler. (...) Türkiye'de işçi sınıfından insanlar para kazanmanın yanı sıra, rollerinin gereklerini, ailelerine, babalarına, ustalarına ya da devlete kar-

şı vazifelerini yerine getirene kadar çalışırlar. (...) Türk toplumsal ve çalışma sisteminin çoğu ataerkil aile modelindeki hiyerarşiye göre kurulmuştur. Bu hiyerarşi içinde hayal kırıklığı dışı vurulmuş bir direniş değil, aşağı doğru bir bastırma olarak ifade edilir (White, 1999: 111).

Parçalama

Kapitalist ideoloji hiçbir zaman tek yönlü bir şekilde işletilmez; bir kolektivite içerisinde birleştirmeyi amaçlamanın yanında, meydan okuma potansiyeli taşıyan grupları parçalayarak onları zararlı, muzır, fitne sıfatlarıyla niteleyerek onların etkin bir muhalif güç olmasının önünü kesmeye çalışır. “Böl-parçala-yönet” taktiği olarak anılan bu yöntem farklılaştırma olarak adlandırılabilir. Bu stratejide kişi ve gruplar arasındaki farklılıkları, bölünmeleri vurgulayarak onların bütünleşmesini engelleme çabası söz konusudur. Buna yakın bir strateji de ötekinin sansürlenmesidir. Çeşitli hak taleplerinde bulunan ya da greve giden işçilerin talepleri, farklı nedenlerle ilişkilendirilerek olumsuz bir algı yaratılmaya çalışılır. Taleplere muhatap olan kapitalistler ya da siyasal iktidar, işçileri “düzen bozucu”, “devlet düşmanı”, “bölücü”, “kandırılmış” olarak niteleyip işçilerin taleplerini görünmezleştirmeye çalışır. Farklılaştırma söylemi çoğu zaman birleştirme stratejisiyle beraber yürütülür. Çünkü yaratılan düşman, her zaman bir tehdit oluşturacağından, tehdide karşı birleşme çağrısı da içerir. Soğuk Savaş yıllarında işçiler, “Türk işçisi uyanıktır, kızıl oyunlara gelmez.” (Koçak, 2014: 248) biçiminde bildirilerle anti-komünist söylemin hamasi örnekleriyle sıkça karşılaşmıştır.

İşçiler etnik aidiyetlerine göre, dini ve siyasi anlayışlarına göre, cinsiyetlerine göre farklılaştırılabilir. İstihdam biçiminden kaynaklı farklılaşmalar da işçiler arasındaki politik ortaklaşmayı engellemektedir. İş garantisi olan işçiler, çok daha kolay bir şekilde patronla işbirliğine gitmektedir. Bu nedenle, firmalar ana işleri, sürekli işçiler tutarak; daha önemsiz işleri ise taşeron işçilere yaptırabilir. Taşeron işçilerin genellikle sendikal veya sosyal korumalardan uzak olması daha çok sömürüyle karşı karşıya olacaklarını da gösterir. Bu da işçiler arasında bir ayrılmaya neden olur; aynı sınıfa mensup olmalarına karşın birlikte hareket edemezler. İşçilerin kendi aralarındaki çelişkili durum, kapitalist ile süren asıl çatışma örtbas edilmiş olur. Sınıf içi hiyerarşi, gerçekliği görünmezleştiren olgulardan biridir. Tofaş fabrikasında çalışan bir işçi şöyle konuşuyor: “Aynı bölümde, aynı işi yaptığımız işçi abilerimiz var. Bazıları 2 bin 800 lira ücret alıyorlar,

bir pazar mesaisine geldikleri zaman 100 lira veriliyor. Benim gözüm onların ücretinde değil, eski işçilerin kıdemleri olmasını anlıyorum; fakat bu kadar fark olmaması gerekir.” (Evrensel, 21.10.2012). Farklı etnik kimlikler de işçiler arasında bölünme yaratan önemli bir faktör olarak işlevseldir. Zaman zaman ırkçı tutumlara varacak kadar karşıt pozisyonlar üretebilmektedir. Emekçilerin kendini düşünmesi ve tanım-laması çeşitli araçlarla sürekli engellenmiş, toplumun kurucu unsuru olmaktan çıkarılmış, genel işçi kategorisi vasıflı işçi, vasıfsız işçi, beyaz yakalı çalışan gibi üretim örgütlenmesinden kaynaklanan sıfatlarla bütünlük algısı parçalanmış; milliyetçi, müslüman, orta sınıf mensubu türünden üretim dışı kimlikler de aynı şekilde emeğin bölünmesi sonucunu doğurmuştur. Böylelikle de emeğin kolektif hakları, bireysel haklar manzumesine dönüşmüştür (Özdemir, 2006: 57).

Şeyleştirme

Toplumsal realitenin gizlenmesi veya tasfiyesini içeren şeyleştirme mantığı, doğallaştırma, ebedileştirme ve edilgenleştirme stratejileriyle tarihsel birçok olguyu kalıcı ve doğal bir durummuş gibi gösterir. Üretim ve bölüşüm ilişkileri siyasal yapı ve ilişkilerden bağımsız olarak ele alınır ve ortaya çıkan sorunlar, kaçınılmaz durumlar olarak yansıtılarak doğallaştırılır. TÜSİAD Başkanı, “Girişimciler, Türkiye’nin gelişmesinde, kalkınmasında tetikleyici, yenilikçi roller üstlendiler. Dünyadaki tecrübe göstermektedir ki, girişimcilik olgusunun geliştiği toplumlar daha ileri ve daha müreffeh toplumlar olarak öne çıkmaktadır” (TÜSİAD, 2013) ifadeleriyle, “ortak çıkar” etrafında girişimcilik övgüsü yaparak ilgili kavramın kapitalist yaklaşımla ilgisini koparmış oluyor. Toplumsal düzenin şekillenmesinde eğitimin rolü üzerine duran birçok araştırma göstermektedir ki okullar, kültürel sermayenin çeşitli biçimlerinin üretimi ve aktarılmasını sağlayan kurumlardır. Ne de olsa okullarda hakim egemenliğin doğallığı telkin edilmektedir. Pierre Bourdieu’ya göre eğitim, miras alınmış kültürel farklılıkların akademik başarıyı ve mesleki fırsatları şekillendirmesini sağlayarak, gerçekte eşitsiz bir toplumsal düzenin idamesine katkıda bulunur (Swartz, 2011: 264). Emek gücünün, üretimin niteliğine uygun olarak vasıflandırılması ve emeğin ücret maliyetlerinin düşürülmesi, sermaye birikimi için en titiz hassasiyetlerden biridir. Üretimin ihtiyacına yönelik kalifiye emek gücü ihtiyacı, önceden hesaplanarak, belli bir fazla da amaçlanarak tedarik planlamaları yapılmaktadır. Türkiye’de son dönemde “meslek lise-

si memleket meselesi" sloganı ile hayata geçen proje, devletle işverenlerin işbirliğini örneklemektedir. Meslek liseleri aracılığıyla hem daha erken yaşta hem de daha ucuza işgücü tedarik edilmektedir. Okullardaki puanlama sistemiyle özellikle de yoksul ailelerin çocukları, meslek liselerinde okumaya/çalışmaya mahkum bırakılmaktadır. Eğitim sadece merkezi devletin yönlendirmesiyle de şekillenmez. Özel eğitim kurumları, sivil toplum kuruluşları kapitalist ideolojik hegemonyayı pekiştirmekte, hayatın bütün gözeneklerine sızmaktadır. YGA adlı kuruluşun lise dengi okullarda dağıttığı broşürde şu çağrılarını duyuyoruz:

YGA'nın hayali yaratıcı, yenilikçi sosyal sorumlu liderleri keşfetmek ve yetiştirmektir. YGA'nın vizyonu ise yarının liderlerini derinleştirmek, zenginleştirmek ve ilhamlandırmak ve onların sosyal yenilikçi potansiyellerini açığa çıkarmak için katalizör olarak hizmet etmektir. (...) YGA'nın tüm projeleri Microsoft, Turkcell, Unilever, BSH, Yapı Kredi gibi 50 stratejik iş ortağının destekleri ve 120 bin YGA Vakfı gönüllüsünün zamanlarını, enerjilerini, bilgilerini vakfetmeleriyle hayata geçmektedir. Dünyayı değiştireceğine inanacak kadar idealist / Hayalinin önündeki engelleri görecektir kadar gerçekçi / Engelleri kaldırmayı deneyecek kadar cesur / Sıradışı hayal ortakları ile çalışabilecek kadar da uyumlu / Kendine yapabileceği en büyük yardımında / Başkalarına yardım etmek olduğunu bilen bir bencilseniz / Sosyal sorumluluk sahibi ve başarılı / Çift kanatlı bir lider olmayı hayal ediyorsanız / Sizi tanımaktan onur duyuyoruz... (YGA, 2013).

Şeyleştirmenin bir biçimi de mevcut toplumsal ilişkileri, sürekli tekerrür ediyormuş gibi ebedileştirilerek ilişkilerin tarihselliğini ve değişebilirliğini gizlenme çabasıdır. Muhatap özneyi daima "böyle gelmiş böyle gider" anlayışının sınırlarında tutmak üzere kurgulanan anlatılar, mevcut ilişkileri kabullenmeyi de kolaylaştırır. "Başa gelen çekilir", "Allah'ın takdiri", "nasip kısmet", "alın yazısı", "rızkına razı olma" vb. söylemler üzerinden toplumsal eşitsizlik dinsel bir algıyla şekillendirilerek meşrulaştırılır. 17 Mayıs 2010'da Zonguldak Karadon Taşkömürü İşletmesi'nde 30 madencinin yaşamını kaybetmesinden sonra bölgeye giden Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, bu bölgenin insanının bu tür olaylara aslında alışık olduğunu ifade ederek, "Bu mesleğin, kaderinde maalesef var. Bu mesleğe giren kardeşlerim de, bu mesleğe girerken içerisinde bu tür şeylerin olacağını bilerek giriyorlar." (NTVMSNBC, 2013) açıklamasını yapmıştı. Yine 13 Mayıs 2014'te 301 madencinin ölümüyle sonuçlanan Soma kazasından sonra da, "...kömür ocak-

larında bu olanları, lütfen buralarda bu olaylar hiç olmaz diye yorumlamayalım. Bunlar olağan şeylerdir. Literatürde iş kazası denilen bir olay vardır. Bunun yapısında fitratında bunlar var. Hiç kaza olmayacak diye bir şey yok." (CNNTürk, 2014). Bu söylemler, çalışma koşullarının nitelikleri görünmez kıldığı gibi olumsuzlukların da kaçınılmaz olduğu düşüncesine, toplumun önde gelen kişilerince dillendirildiği zaman daha net bir meşruiyet kazandırmaktadır.

Teknik-teknolojik gelişimin şeyleşmeye yol açarak ideolojik bir yanılzamaya neden olarak özneli edilgenleştirdiği söylenebilir. Üretim sürecinde gelişen teknolojilerin yaygın olarak kullanılması ve önem kazanması çalışanların, kendi katkısını önemsizleştirmiş gibi bir algı yaratabilir. Ernest Mandel (2013: 495), "Teknolojinin her şeye kadir olduğuna dair inanç burjuva ideolojisinin geç kapitalizmdeki özgül biçimidir." demektedir. Mevcut toplumsal düzenin bütün çelişkilerini teknolojinin çözeceği anlayışının yanında, toplumsal tahakkümün teknik-teknolojik araçların üstlendiği algısı yaygın bir kabuldür. Teknolojinin her şeye kadirliğinin doğallaşması, kapitalist üretim tarzının sosyo-ekonomik çelişkilerini ortadan kaldıracığını iddia etmek suretiyle kapitalizmin gerçekliğini de mistifiye eder. Teknolojiye mekanik teslimiyetin doğallaşması, çalışanların psikolojisinde büyük olumsuzluklar ortaya çıkarır, irrasyonelizmin artması, nevrotik stresin yaygınlaşması, eleştirel düşüncenin ortadan kalkması, vicdani duyarlılığın azalması, insanlık dışı düşüncelerin normal karşılanması gibi sonuçları getirmiştir.

III. Sonuç

Kapitalizmi salt ekonomik bir işleyiş olarak ele almak kapitalizmin güç ve iktidar boyutunu da içeren bağımlılık ilişkilerini açıklamada yetersiz kalır. Kapitalizmde bir egemen sınıftan söz ediyorsak, bu egemenliğin çeşitli fikirlere, inançlara, kurallara yaslanılarak sürdürüldüğünü söylemek gerekiyor. Öznelerin önceden belirlenmiş eylemleri gerçekleştiren robotlar olmadığını göz önüne alırsak, bilinçli etkinlikler belli bir yaşam süreci içerisinde çeşitli deneyimlere katılarak biçimlenir. Kapitalizmde üretimi sürdüren işçiler üretimin dışında değil, bizzat üretim süreci içerisinde bir varlık olarak kendini de üretmektedir. Ancak işçilerin zihinsel evreninin salt üretim sürecinin ürünü olduğunu söylemek ortaya çıkan uysallığı açıklamada yetersiz kalacaktır. Ekonomik bir bağımlılık ilişkisi kuran ücret, ekonomik olmayan varoluş alanlarının

koşullarını da etkiler. Ücret ilişkisi, hukuki ideoloji aracılığıyla emek gücü üzerindeki yönetim hakkını da kapitaliste verdiği için bir yükümlülük ve rıza boyutu da içerir. Çalışma, zorunlu ihtiyaçların temini yanında statü tahsis etme, bireysel başarı rüyaları, ortak iyiye katkıda bulunma arzuları ile sıkı sıkıya bağlantılıdır ve önemli bir toplumsallaşma kaynağıdır. Çalışma ekonomik bir faaliyet olduğu kadar; saygıdeğer insanlar, “sağduyulu” vatandaşlar, uyumlu öznel, iyi aile babaları, “işini bilen” memurlar üreten toplumsal bir uzlaşma aracıdır.

Emek gücü ile emeğin farklı bir şey olduğunun ayırt edilmeyişinden kaynaklı fetişizm, kapitalist üretim tarzının bütün gizemleştirilmelerinin temelidir. Emek gücü, işçinin, kullanım değeri üzerinden kapitaliste sattığı bir meta görünümüne-yken - meta olması gerekirdi- diğer metalar, değişim değeri ile alınıp satılırlar. Kapitalizmdeki bütün zenginlik, emeğin, aldığı ücretten daha fazlasını üretmesiyle yaratılır. Evrensel bir eşdeğer görevini üstlenen bir meta olarak paranın, toplumsal ilişkilerin fetişleşmesinde önemli bir payı vardır; kapitalizmde para, para doğuruyor gibi gözüktür. Meta ilişkilerindeki fetişizm, bilinç fetişizmini de üretmiş olur. Artı değer kaynağı üretim alanı olduğu halde, metanın piyasada değerlendirilme oluşu, artı değer kaynağının dolaşım alanıymış gibi gözükmeye neden olur. Bunun devamı olarak da kar elde etmek amacıyla parasını riske ederek bir işe yatıran kapitalistin, artı değere el koyma hakkı varmış gibi görülür. Toplumsal oluşumun, üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin bir araya gelişiyle gerçekleşen bir emek sürecine dayalı ekonomiye; ortak toplumsal ilişkilerin yönetimine dayalı politikaya; toplumsal öznelerin bilinçlerinin oluşmasını sağlayan ideolojiye dayalı olarak kurulduğunu ve yeniden üretildiğini belirlemek gerekiyor. Bu durumların çelişik süreçler olarak akışı, çalışma gibi merkezi önemdeki bir eylemin, üretim araçlarının özel mülkiyetinin sahiplerince yönetimi ve denetimi, kendi kaderine bırakılmayacak kadar önemlidir. Soyut bir öznel potansiyel olan herhangi bir işi yapabilme becerisi olarak emek gücünün meta olarak satılıp alınmasına dayalı kapitalist üretim tarzı, emek gücünün “yetilerini aynı anda hem geliştirmeli hem sınırlandırmalıdır. (...) işbirliği ağlarını genişletirken aynı zamanda çatışmayı da azaltmalıdır” (Read, 2014: 36). Kapitalist ideoloji, mevcut toplumsal ilişkileri kaçınılmazmış gibi sunan bir söylem alanı inşa ederek öznelerin mevcut konumlarını kabullenmelerini doğallaştırır. Kapitalist sınıfın iktidarını meşrulaştırmakla ilgili olan kapitalist ideoloji,

iktidarın işine gelen inanç ve değerlerin tutunmasını sağlayarak onları doğallaştırır ve evrenselleştirerek kendisine meydan okumaya kalkışan fikirleri karalayarak rakip düşünce biçimlerini dışlayarak toplumsal gerçekliği kendine uygun yollarla çapraşıklaştırarak meşrulaştırabilir (Eagleton, 2005: 23-24). Bu nedenle, ideoloji eleştirisi, kapitalist sömürü toplumuna alternatifler önermek açısından önemlidir. İdeolojinin meta ilişkilerinin içinde somut pratiklerde var oluşu, bir meta ekonomisi olan kapitalizmin analizinde göz ardı edilmemesi gereken bir tutumdur.

Kaynakça

- Arendt, H. (2009), İnsanlık Durumu, (4. Basım) Çev. B. S. Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ayverdi, İ. ve Topaloğlu, A. (2007), Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Casirer, E. (1997), İnsan Üzerine Bir Deneme, Çev. N. Arat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Durak, Y. (2011), Emeğin Tevekkülü, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jameson, F. (2015), Diyalektiğin Birleştirici Güçleri, Çev. B. Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Koçak, M. Hakan (2014), Camın İşçileri Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mandel, E. (2013), Geç Kapitalizm (2. Basım), Çev. C. Badem, İstanbul: Versus Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2013), Alman İdeolojisi, Çev. T. Ok ve O. Geridönmez, İstanbul: Evrensel Yayınları.
- Marx, K. (2011a), Kapital I, Çev. M. Selik ve N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (2011b), Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire, (2. baskı), Çev. T. Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2008), Ücretli Emek ve Sermaye, (8. Basım), Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Meda, D. (2004) Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi? Çev. I. Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları
- Öğütler, V. S. ve Çeğin, G. (2010) Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği (2. Basım), Ankara: Tan Yayınları.
- Read, J. (2014), Sermayenin Mikropolitikası, Çev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, A. (2011), Milletlerin Zenginliği, (5. basım), Çev. H. Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Swartz, D. (2011), Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi, çev. E. Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Therborn, G. (2008) İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı, çev. İ. Cüre. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Thompson, John B. (2013), İdeoloji ve Modern Kültür: Kitle İletişim Çağında Eleştirel Toplum Kura-

- mı, Çev. İ. Çetin, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Türkey, M. (2009), Sermaye Birikimi Kalkınma Azgelişmişlik, İstanbul: SAV Yayınları.
- Weber, M. (2010) Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, çev. G. Solmaz, Ankara: Alter Yayınları.
- White, J. B. (1999) Para ile Akraba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emegi, çev. A. Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, S. (2012). Dini Değerlerin Çalışma Hayatındaki Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Makaleler:

- Çelik, A. (2012), "Ulusal İstihdam Strateji Belgesi: Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik", Ulusal İstihdam Stratejisi Eleştirel Bir Bakış, Ankara: TÜRK-DS/SBF Sosyal Politika Merkezi.
- Özdemir, A. M. (2006), "Kolektif Hak Kavramı ve Emegün Hukuku", Çalışma ve Toplum, 2006/2
- TÜSİAD (2010), "İş ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesine Yönelik TÜSİAD Önerileri", Ekonomi Koordinasyon Kurulu Toplantısı Sunumu.

Elektronik Kaynaklar:

- CNN Türk (2014), "Erdoğan Somada Konuştu: Bunlar Olağan Şeylerdir" (<http://www.cnnturk.com/haber/turkiye/erdogan-somada-konustu-bunlar-olagan-seylerdir>)
- Kılıç, R. (2013), "İslam ve Çalışma Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme", s. 134-5 (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/751/9599.pdf>)
- NTVMSNBC (2013), "Erdoğan: Madencilik Kaderinde Var", 30 Temmuz (<http://www.ntvmsnbc.com/id/25096880/>)
- T24 (2013), "İSO Başkanı: Piyasadaki Kıtlığın Sebebi Kıdem Tazminatıdır", 22 Kasım (<http://t24.com.tr/haber/iso-baskani-piyasadaki-kitligin-sebebi-kidem-tazminatidir,242481>)
- YGA (2013), "Hakkımızda", (<http://www.yga.org.tr/YGA/Hakkimizda.html>)